

Παγκόσμιος καπιταλισμός και η κοινωνία της πληροφορίας Πληροφορική τεχνολογία και νεωτερικότητα

Τα τελευταία 25 περίπου χρόνια οι δυτικές κοινωνίες και μαζί μ' αυτές η παγκόσμια κοινωνία βρίσκονται ενώπιον ανακατατάξεων που συνιστούν μείζονος σημασίας μεταβολές. Πολλοί θεωρούν ότι οι ανακατατάξεις αυτές διαμορφώνουν ποιοτικές διαφορές, οι οποίες μας εισάγουν σε νέα εποχή: αυτή της παγκόσμιας κοινωνίας της πληροφορίας και της επικοινωνίας.

Στο επίκεντρο των μεταβολών θεωρείται ότι βρίσκεται η τεχνολογία της πληροφορίας και της επικοινωνίας. Καθώς η πληροφορική και οι τηλεπικοινωνίες έχουν καταλάβει όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής, η έννοια της πληροφορίας υποκαθιστά στην αντίληψή μας για τη σύγχρονη κοινωνία οικείες, καθιερωμένες έννοιες. Η βιομηχανική, καπιταλιστική, μαζική, καταναλωτική, αλλά και αστική, φιλελεύθερη, δημοκρατική και πλουραλιστική κοινωνία μεθερμηνεύεται ως «κοινωνία της πληροφορίας». Όπως θα δούμε, η έννοια της πληροφορίας στο ρόλο αυτό, στη νέα αυτή περιγραφική και εν ταυτώ ερμηνευτική λειτουργία που της ανατίθεται, φορτίζεται με αξιακά περιεχόμενα, με άλλοτε θετικές και άλλοτε αρνητικές συμπαραδηλώσεις, ενώ καταγράφει σαφείς αξιολογικούς προσανατολισμούς. Αλλά, πριν προχωρήσουμε οφείλουμε νομίζω να αναφερθούμε εν συντομία στις ανακατατάξεις και τις μετατοπίσεις που δημιούργησαν την ανάγκη των εννοιολογικών αυτών ανασυντάξεων.

Είναι χαρακτηριστικό ότι η σταθερή οικονομική ανάπτυξη των δυτικών βιομηχανικών χωρών τις πρώτες δεκαετίες μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο δημιούργησε την πεποίθηση και την αισιοδοξία ότι έχουμε αφήσει πίσω μας οριστικά τα προβλήματα και τις αντιφάσεις της βιομηχανικής κοινωνίας, όταν μάλιστα τα οφέλη από την οικονομική ανάκαμψη εκφράστηκαν και στην άνοδο του βιοτικού επιπέδου των χωρών της Δύσης. Η αντίληψη αυτή συζητήθηκε ευρύτερα, άσκησε επιρροή, αλλά και άρχισε να αμφισβητείται ήδη στις αρχές της δεκαετίας του '70 και μάλιστα μετά την πετρελαϊκή κρίση του 1973, οπότε άρχισε να συνειδητοποιείται ότι οι δυτικές οικονομίες είχαν εισέλθει σε ύφεση, σε οικονομική κάμψη, η οποία και έθεσε σε αμφισβήτηση τόσο τις ιδέες, όσο και τις ρυθμίσεις του μεταπολεμικού κρατικού παρεμβατισμού, του οικονομικού σχεδιασμού και του κράτους πρόνοιας.

Η Μαρία Αντωνοπούλου είναι αναπληρώτρια καθηγήτρια στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου. Το παρόν κείμενο σε προηγούμενη μορφή αποτέλεσε εισήγηση με τίτλο «Παγκόσμιος καπιταλισμός και η κοινωνία της πληροφορίας» στο Συνέδριο «Κοινωνία 2/3» που έγινε στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, στις 10-12 Νοεμβρίου 1997.

Αλλά, από τα μέσα της δεκαετίας του '70, μπορούμε να παρακολουθήσουμε με σχετική σαφήνεια την ανέλιξη μιας νέας παγκόσμιας πραγματικότητας. Η παραδοσιακή διαίρεση του κόσμου ανάμεσα σε σχετικά λίγες χώρες που εξειδικεύοντο στη βιομηχανική παραγωγή και τον υπόλοιπο κόσμο που ασχολείτο με την αγροτική παραγωγή και την παραγωγή πρώτων υλών δεν ισχύει πλέον, καθώς πολλές χώρες της περιφέρειας έχουν επιτυχώς διεισδύσει στην παγκόσμια αγορά ως παραγωγοί βιομηχανικών προϊόντων, ενώ οι προηγμένες καπιταλιστικές χώρες σταδιακά μετασχηματίζονται σε «μεταβιομηχανικές» κοινωνίες (Αντωνοπούλου Σ., 1997 — Mittelman, 1995 — Frobel e.al., 1980).

Η εκβιομηχάνιση των χωρών της περιφέρειας, όπως είναι γνωστό, είναι αποτέλεσμα της εξαγωγής κεφαλαίων με τη μορφή άμεσων επενδύσεων από τα κέντρα του καπιταλισμού στον υπόλοιπο κόσμο —διαδικασία που πήρε σημαντικές διαστάσεις τη δεκαετία του '60 και εντεύθεν. Η δημιουργία σύγχρονων βιομηχανικών μονάδων με την πρωτοβουλία των πολυεθνικών εταιριών στις χώρες της περιφέρειας συνοδεύτηκε συχνά από το κλείσιμο αντίστοιχων μονάδων στα παραδοσιακά βιομηχανικά κέντρα των προηγμένων καπιταλιστικών χωρών. Η διαδικασία αυτή οδήγησε στη σταδιακή αποβιομηχάνιση των κεντρικών καπιταλιστικών χωρών, τα αποτελέσματα της οποίας —κυρίως η ανεργία βιομηχανικών εργατών— άρχισαν να γίνονται ιδιαίτερα αισθητά από τα μέσα της δεκαετίας του '70 (Frobel e.al., 1980 — Blueston & Harrison, 1982 — Coriat & Petit 1991). Όπως δείχνουν οι σχετικές μελέτες, η ανεργία στα κέντρα του καπιταλισμού έχει προ πολλού πάψει να είναι κυκλικού χαρακτήρα και ανεδείχθη σε μόνιμο και επίμονο χαρακτηριστικό των δυτικών κοινωνιών. Περισσότερο να τονίσει κανείς ότι η ανεργία στις χώρες της περιφέρειας αριθμεί εκατοντάδες εκατομμύρια ανθρώπων που αγωνίζονται για απλή επιβίωση και υπό συνθήκες απόλυτης εξαθλίωσης στα όρια των κοινωνιών αυτών. Η κατάσταση αυτή οφείλεται βεβαίως στην καταστροφή των παραδοσιακών φυσικών ή αγροτικών οικονομιών, την οποία επιτάχυνε η μεταπολεμική εκβιομηχάνισή τους.

Αλλά, η έξοδος του βιομηχανικού κεφαλαίου από τα κέντρα του καπιταλισμού στον υπόλοιπο κόσμο σε αναζήτηση φτηνών εργατικών χεριών και των λεγόμενων φορολογικών παραδείσων δημιούργησε ένα παγκόσμιο σύστημα παραγωγής. Ενώ σε προηγούμενες ιστορικές περιόδους είχαμε να κάνουμε με μια παγκόσμια αγορά, δηλαδή με τη διακίνηση εμπορευμάτων σε όλο τον κόσμο, σήμερα πέραν τούτου έχει δημιουργηθεί ένα σύστημα βιομηχανικών παραγωγικών μονάδων που χωροθετούνται σε διαφορετικά σημεία του πλανήτη, αλλά ελέγχονται και διευθύνονται από τις πολυεθνικές. Έτσι, ενώ η παραγωγή έχει αποκεντρωθεί σε παγκόσμια κλίμακα, η διεύθυνση και ο έλεγχός της συγκεντρώνεται στα στρατηγεία των πολυεθνικών στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες. Παράλληλα προς αυτή τη διαδικασία έχει δημιουργηθεί μια επίσης παγκόσμια αγορά για το χρηματιστικό κεφάλαιο (Ο' Brien, 1992). Μπορούμε να μιλάμε για ένα παγκόσμιο σύστημα εμπορικού, χρηματιστικού και παραγωγικού-βιομηχανικού κεφαλαίου που ελέγχεται και διευθύνεται από τις κεντρικές καπιταλιστικές χώρες (Αντωνοπούλου Σ., 1997). Τόσο το χρηματιστικό όσο και το βιομηχανικό κεφάλαιο αναπτύσσουν τη δραστηριότητά τους σε πολλά συγχρόνως και χωρίς διάκριση και περιορισμούς σημεία του πλανήτη. Σήμερα έχουμε πράγματι να κάνουμε με μια νέα παγκόσμια διάσταση του κεφαλαίου (Douglas, 1991)¹.

Οι εξελίξεις αυτές δεν θα ήταν δυνατές χωρίς την τεχνολογία της πληροφορίας, δηλαδή

τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές και τις σύγχρονες ψηφιακές τηλεπικοινωνίες. Η τεχνολογία της πληροφορίας, καθώς δημιουργεί ένα παγκόσμιο δίκτυο ικανό να μεταφέρει με μεγάλη ταχύτητα την πληροφορία από το ένα άκρο του πλανήτη στο άλλο (Dertouzos, 1991), καθιστά δυνατό το συντονισμό, τη διεύθυνση και, συνεπώς, τον έλεγχο του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος από τα εμπορικά, τα βιομηχανικά και τα χρηματιστικά επιτελεία των κεντρικών καπιταλιστικών χωρών (Αντωνοπούλου Σ., 1997). Εξίσου σημαντικό είναι ότι η ίδια αυτή τεχνολογία υπεισέρχεται στην άμεση παραγωγική διαδικασία στις ανά τον κόσμο σύγχρονες βιομηχανικές μονάδες, που λειτουργούν σε σημαντικό πλέον βαθμό με τηλεκατευθυνόμενα συστήματα αυτοματοποιημένης παραγωγής (Morris-Suzuki, 1984 — Muffan, 1989), τα λεγόμενα συστήματα ευέλικτης μεταποίησης (flexible manufacture). Οι σύγχρονες μηχανές είναι ευέλικτες, με την έννοια ότι αναπροσαρμόζονται εύκολα και μπορούν να επιτυγχάνουν την παραγωγή διαφορετικών, ειδικών προϊόντων, με σχετικά απλές αλλαγές στα προγράμματα των υπολογιστών που τις κατευθύνουν. Η αυτοματοποίηση που επιτυγχάνεται με την εφαρμογή της πληροφορικής τεχνολογίας καταργεί, όπως είναι φανερό, πολλές θέσεις εργασίας, επιδεινώνοντας το πρόβλημα της ανεργίας στα κέντρα του καπιταλισμού.

Παράλληλα, οι μηχανές αυτές καταγράφουν με κάθε σαφήνεια τον ακραίο χαρακτήρα που έχει πάρει στις μέρες μας ο καταμερισμός της εργασίας ανάμεσα στο σχεδιασμό, τη σύλληψη του σχεδίου και την εκτέλεση της παραγωγής των αγαθών, ή αλλιώς η διάσπαση της πνευματικής από τη χειρωνακτική εργασία. Το κεφάλαιο, διά των μηχανών αυτών και της πληροφορικής τεχνολογίας, έχει αφομοιώσει όλες τις ποιοτικές και μαζί και τις μηχανικές διαστάσεις της εργασίας και σε όλους τους τομείς της παραγωγικής δραστηριότητας. Καθίσταται έτσι ικανό να λειτουργεί σε όποιο περιβάλλον, κοινωνικό, πολιτισμικό ή και πολιτικό, σε οποιοδήποτε περιβάλλον ανθρώπινου εργασιακού δυναμικού επιλέγει. Αυτό ερμηνεύει την πρωτοφανή κινητικότητα του κεφαλαίου στις μέρες μας. Αυτό ερμηνεύει, επίσης, το γιατί μπορεί με τόση ευκολία να παρακάμπτει τις αντιστάσεις, να διατηρεί συνθήκες πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού και να εισάγει τις λεγόμενες ευέλικτες μορφές εργασίας, όχι μόνο στις παραδοσιακές μητροπόλεις της βιομηχανίας αλλά σε όλο τον κόσμο και σε μαζική κλίμακα.

Η έξοδος του βιομηχανικού κεφαλαίου από τα κέντρα του καπιταλισμού προς τον υπόλοιπο κόσμο συνοδεύτηκε από την παράλληλη σταδιακή μετατόπιση των οικονομικών δραστηριοτήτων στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες από τη βιομηχανία στις υπηρεσίες, υπηρεσίες που είναι απαραίτητες για τη διαχείριση και τον έλεγχο του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος, την παραγωγή γνώσης και τεχνολογίας, καθώς και υπηρεσίες συναρτημένες με τη διακίνηση των εμπορευμάτων και την κατανάλωση. Οι υπηρεσίες έχουν αναδειχτεί σε πρωτεύουσα πλέον δραστηριότητα των προηγμένων καπιταλιστικών χωρών. Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 οι υπηρεσίες αντιπροσωπεύουν περισσότερο από το 72% του ΑΕΠ των ΗΠΑ, ενώ η μεταποίηση, η ενέργεια, τα μεταλλεία και οι κατασκευές αντιπροσωπεύουν μόνον ένα 25% του ΑΕΠ και η αγροτική παραγωγή ένα 3%. Ανάλογα ποσοστά χαρακτηρίζουν και τις υπόλοιπες κεντρικές καπιταλιστικές χώρες (OECD, 1993-Harvey, 1995, σ. 175). Την εξέλιξη αυτή καταγράφουν με κάθε σαφήνεια οι σχετικές έρευνες, που εντοπίζουν νέες κατηγορίες εργαζομένων. Πολλοί ομιλούν σήμερα για την ανάδυ-

ση νέων κοινωνικών τάξεων που τείνουν να υποκαταστήσουν τις γνωστές παραδοσιακές τάξεις των εργατών, όχι μόνο του μαύρου αλλά και του λευκού κολάρου. Πιο συγκεκριμένα, καταγράφεται ως νέα κοινωνική τάξη αυτή της «γνώσης» και των «υπηρεσιών». Πρόκειται ακριβώς για τους εργαζόμενους στην παραγωγή της πληροφορικής τεχνολογίας, τους επονομαζόμενους και «εργάτες γνώσης», και για τους εργαζόμενους στην εξυπηρέτηση και τη χρήση των ηλεκτρονικών υπολογιστών (Kumar, 1996, σσ.15-27).

Αλλά η πληροφορική έχει περιέλθει σε μαζική χρήση μέσω του προσωπικού υπολογιστή. Καθώς προσαρμόζεται ταχύτατα και πολύ εύκολα σε κάθε είδους ειδικές συνθήκες, γίνεται μαζικό μέσο δραστηριότητας, μαζικό εργαλείο. Ο ηλεκτρονικός υπολογιστής διαμεσολαβεί και διεκπεραιώνει ένα μεγάλο, όλο και μεγαλύτερο, μέρος από τις επαφές μας με οργανισμούς όλων των ειδών, κρατικούς και μη. Και σήμερα πλέον, και ένα μέρος από τις διαπροσωπικές μας σχέσεις. Το τηλέφωνο και το τηλεμοιότυπο υποκαθίσταται σταδιακά από το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο. Μπορούμε όχι μόνο να έχουμε πρόσβαση, να συγκεντρώνουμε και να μεταδίδουμε πάσης φύσεως χρήσιμες πληροφορίες, αλλά και να επικοινωνούμε και να μοιραζόμαστε τις σκέψεις ή ακόμα και τα συναισθήματά μας εσχάτως μέσω του γνωστού διαδικτύου, του Internet.

Η πληροφορική τεχνολογία έχει κυριαρχήσει και στη βιομηχανία του θεάματος και της ψυχαγωγίας και προσδιορίζει επίσης το πολιτιστικό προϊόν καθαυτό. Έφερε, λοιπόν, στο προσκήνιο την αισθητική της μαζικής κουλτούρας, του συγκρητισμού αισθητικών στιλ και πολιτισμικών στοιχείων και παραδόσεων. Η ανάμιξη διαφορετικών ή και αντιθετικών αισθητικών και πολιτισμικών στιλ αποτελεί συστατικό και του υπερθεάματος που μεταπλάθει την εικόνα της ανθρωπότητας —όπως την παίρνουμε κυρίως από τους δέκτες των τηλεοράσεων— σε μια «υπερπραγματικότητα», σε «ένα αντίγραφο του οποίου έχει χαθεί το πρωτότυπο», όπως προσφυώς έχει παρατηρηθεί (Kumar, 1996, σ. 184).

Αλλά, δεν είναι μόνο η εικόνα της, είναι η ίδια η παγκόσμια πραγματικότητα που χαρακτηρίζεται από ετερογένεια, ρευστότητα, αποσπασματικότητα και έλλειψη συνοχής. Η παγκόσμια πραγματικότητα διαμορφώνεται ως μια διαρκής μετατόπιση από το ένα στο άλλο σημείο του πλανήτη, από το ένα στο άλλο τοπικό, διαφορετικών ιστορικών παραδόσεων και κουλτούρας κοινωνικό περιβάλλον. Από το ένα τοπίο στο άλλο. Η παγκόσμια πραγματικότητα είναι μια συνεχής μεταβολή από το ένα τοπικό, πολιτιστικό, ιστορικό και αισθητικό πλαίσιο, στο άλλο. Πρόκειται ακριβώς για τις διαφορετικές, πολλαπλών πολιτισμικών τρόπων κοινότητες ανθρώπων που συνδέει η πληροφορική τεχνολογία και μεταποιεί σε εικόνα της παγκόσμιας κοινωνίας η δορυφορική τηλεπικοινωνία (Freidman, 1988, σσ. 456-457). Μ' αυτή την έννοια ζούμε στο «παγκόσμιο χωριό». Μ' αυτή την έννοια ζούμε σε μια μεγάλη κοινότητα επικοινωνίας και αλληλεξάρτησης. Είναι όμως κόσμος συνεννόησης, συμμετοχής και αλληλεγγύης, όπως θεωρούν όσοι τονίζουν τις θετικές πλευρές της πληροφορικής τεχνολογίας, ή κόσμος της αφαίρεσης, της απομόνωσης και της ολοκληρωτικής εξάρτησης του ανθρώπου από τις μηχανές; Συνεπώς κόσμος ακραίας αλλοτρίωσης και απώλειας νοήματος, όπως πολλοί ισχυρίζονται (Ang, 1988);

Τα ερωτήματα είναι κρίσιμα και εξαιρετικά πολύπλοκα. Δεν είναι, λοιπόν, ακατανόητη η κρίση θεωρητικών παραδειγμάτων που χαρακτήρισε την περασμένη δεκαετία και η σύγκριση ιδεολογικοπολιτικών λόγων που σε μεγάλο βαθμό χαρακτηρίζει και τη δεκαετία στο

τέλος της οποίας βρισκόμαστε, αν μάλιστα λάβουμε υπόψη μας την αμηχανία που δημιούργησε η κατάρρευση, ακριβέστερα η ραγδαία αποσύνθεση των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού μεταξύ 1989 και 1992².

Την αμηχανία διαδέχτηκαν θεωρητικές ανακατασκευές που θέλησαν να εννοήσουν τις αναδυόμενες πραγματικότητες ως καταστάσεις που αφήνουν πίσω τους οριστικά τις κύριες συνθήκες που χαρακτήριζαν τις δυτικές βιομηχανικές κοινωνίες για ενάμισο περίπου αιώνα και πάντως μέχρι το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι δυτικές κοινωνίες ονομάστηκαν όχι μόνο «μεταβιομηχανικές» αλλά και «μεταφορντικές» κοινωνίες της ευελιξίας, κοινωνίες της πληροφορίας και της επικοινωνίας, ενώ η κατάσταση που διαμορφώνεται χαρακτηρίστηκε ως «μεταμοντέρνα κατάσταση» (Harvey, 1995, σσ. 125-197).

Δεν μπορούμε να εκθέσουμε εδώ στις λεπτομέρειές τους τις αντιλήψεις αυτές. Εκείνο όμως στο οποίο θέλουμε να σταθούμε, είναι οι κοινοί τόποι που τις χαρακτηρίζουν ως προς τον τρόπο που διαχειρίζονται την πληροφορική τεχνολογία. Αναγνωρίζουν, καταρχήν, ως αυταπόδεικτη τη σημασία της και τη συλλαμβάνουν ως λίγο πολύ την ποιητική αιτία των ειδοποιών κοινωνικών συνθηκών του σημερινού κόσμου. Διαφέρουν όμως στον τρόπο που αξιολογούν τις συνθήκες αυτές και στον τρόπο που αποτιμούν τις συνέπειες της πληροφορικής τεχνολογίας στη μελλοντική πορεία της κοινωνίας μας.

Επί παραδείγματι, το ρεύμα της λεγόμενης «ευέλικτης εξειδίκευσης», το οποίο έχει ασκήσει μεγάλη επιρροή την τελευταία δεκαετία, υποστηρίζει ότι οι ελεγχόμενες από τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές μηχανές ευέλικτης μεταποίησης έχουν ήδη δημιουργήσει τους όρους υπέρβασης των τρόπων μαζικής παραγωγής του φορντικού μοντέλου. Υποστηρίζεται ότι στο μετα-φορντικό καθεστώς που δημιουργείται, οι μεγάλες βιομηχανικές μονάδες μαζικής παραγωγής αντικαθίστανται από μικρές μονάδες που παράγουν εξειδικευμένα, ποιοτικά προϊόντα και στηρίζονται όχι στην εργασία του ανειδίκευτου εργάτη αλλά σ' εκείνη του εξειδικευμένου τεχνίτη. Θεωρούν, λοιπόν, ότι αναβιώνουν συνθήκες δημιουργικής εργασίας και δημιουργούνται όροι μεγαλύτερης απόδοσης προς όφελος όλων των εμπλεκόμενων μερών —κεφαλαίου, εργασίας και της ευρύτερης κοινωνίας. Θεωρούν ότι οι συνθήκες αυτές είναι δυνατό να αλλάξουν αυτόν τούτο το χαρακτήρα του καπιταλισμού και να οδηγήσουν σε ένα είδος δημοκρατίας των μικροπαραγωγών (yeoman democracy), σε μια δικαιότερη κοινωνία, κοινωνία αλληλεγγύης και ελευθερίας (Piore & Sobel, 1984 — Kumar, 1996, σ. 42).

Όπως είναι φανερό, οι απόψεις αυτές, οι οποίες έχουν μάλιστα χαρακτηριστεί ως νεοπροουντονικές (Kumar, 1996, σ. 64), συγκλίνουν με παραδοσιακά φιλελεύθερες αντιλήψεις, αντιλήψεις που ταυτίζουν την πρόοδο με την ανάπτυξη της γνώσης και την αποτελεσματικότητα της τεχνολογίας, τις οποίες και εκλαμβάνουν ως τις ουσιαστικές προϋποθέσεις της ευημερίας, της επέκτασης της ελευθερίας, της δημοκρατικής συνεννόησης και της ειρηνικής διευθέτησης των διαφορών ατόμων και κοινωνιών.

Στον αντίποδα βρίσκονται απόψεις που συνδέουν την πληροφορική τεχνολογία ευθέως με τη δράση του κεφαλαίου και το μηχανισμό της εξαγωγής της υπεραξίας, οπότε την αναγνωρίζουν όχι ως μέσο ανακούφισης ή μείωσης του ανθρώπινου μόχθου αλλά, αντιθέτως, ως νέο τρόπο εκμετάλλευσης που συνεπάγεται νέες μορφές καθυπόταξης και ανελευθερίας. Ορισμένοι μαρξιστές, μάλιστα, διατυπώνουν την άποψη ότι η πληροφορική τεχνολογία και η αυτοματοποίηση της παραγωγής στην ακραία της απόληξη οδηγεί στην κατάρρευση της

ζωντανής εργασίας, της πηγής της υπεραξίας. Οδηγεί, συνεπώς, στην κατάργηση του κεφαλαίου, προοιωνίζεται την κατάρρευση του καπιταλισμού (Ramón, 1991).

Αλλά, είναι τόσο καθολική η επιβολή της πληροφορικής τεχνολογίας στη συνείδηση της σημερινής κοινωνίας, ώστε πολλοί ομιλούν περί του «τρόπου της πληροφορίας», κατ' αναλογία του «τρόπου παραγωγής». Δεν είναι μόνο το γεγονός ότι «για πρώτη φορά», όπως λένε, «μπορούμε να μιλούμε για παγκόσμια οικονομία, γιατί μπορούμε να διαθέτουμε την πληροφορία ταυτοχρόνως σε όλα τα σημεία του πλανήτη», είναι επίσης το γεγονός ότι η ανάδυση του «τρόπου της πληροφορίας με τα ηλεκτρονικά συστήματα επικοινωνίας αλλάζει τον τρόπο που σκεπτόμαστε... και υπόσχεται να αλλάξει επίσης τη μορφή της κοινωνίας» (Poster, 1994, σ. 174).

Ο Lyotard εισήγαγε την ιδέα αυτή από το 1979. Την ιδέα, δηλαδή, ότι η πληροφορική τεχνολογία «αλλάζει την καταστατική θέση της γνώσης» στη σύγχρονη κοινωνία, μετασχηματίζοντας κατά τρόπο ριζικό τον «κοινωνικό δεσμό» (Lyotard, 1988, σσ. 29-41). Εκτοτε η συζήτηση μετατοπίστηκε στην ανάδειξη της σημασίας κοινωνικών συμπεριφορών και επικοινωνιακών στρατηγικών, ατομικών και συλλογικών πρακτικών που αμφισβητούσαν εμπράκτως τους καθιερωμένους τρόπους έκφρασης και τους θεσμούς ατομικής και συλλογικής δράσης της δυτικής βιομηχανικής κοινωνίας. Τονίστηκε ιδιαίτερα η υποχώρηση του εργατικού κινήματος και η εμφάνιση νέων κινήματων, του γυναικείου, της ειρήνης, του οικολογικού, αλλά και κινήματων κοινωνικών μειοψηφιών ή ομάδων με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, εθνοτικών και αντιρατσιστικών κινήματων (Wilde, 1990). Από πολλές πλευρές επίσης χαιρέτιστηκε η αναβίωση ιστορικο-πολιτισμικών τοπικισμών ή και περιφερειακών εθνικισμών (Kumar, 1996, σσ. 51, 122).

Στο ευρύτερο αυτό πλαίσιο, η μεταμοντέρνα προβληματική κατ' εξοχήν στάθηκε στο ότι η πληροφορική τεχνολογία έφερε στο προσκήνιο και επέβαλε την πολυπολιτισμική κατάσταση που χαρακτηρίζει το σημερινό κόσμο. Η διεύρυνση των επικοινωνιακών δικτύων και των τηλεπικοινωνιών έκανε δυνατή την κατάργηση των κοινωνικών αποστάσεων και επέτρεψε την αυθόρμητη αλληλοδιείσδυση πολιτισμών και τρόπων επικοινωνίας, την άρση της απόστασης πομπού και παραλήπτη της πληροφορίας, ομιλητή και αποδέκτη του μηνύματος. Υποστηρίζεται, λοιπόν, ότι η ίδια αυτή συνθήκη, ως άλλη πλευρά της, αποσυνθέτει και τουλάχιστον μεταλλάθει την προνομιακή θέση που έχει ο εκφέρων λόγο έναντι του αποδέκτη, εντός της άμεσης σχέσης μεταβίβασης μηνύματος και πληροφορίας. Θεωρείται, έτσι, ότι εντός της κατάστασης αυτής υπονομεύονται αποτελεσματικά όλες οι αξιωματικές αποφάνσεις και όλα τα είδη εξουσιαστικού λόγου. Παραγνωρίζεται, όμως, το ότι η επικοινωνιακή σχέση που διαμεσολαβείται από την πληροφορική τεχνολογία αφενός είναι απρόσωπη, αφετέρου επιτείνει τη συνθήκη της απομόνωσης και της εξατομίκευσης, η οποία και χαρακτηρίζει τα μαζικά μέσα επικοινωνίας εν γένει. Η πληροφορική τεχνολογία και η επικοινωνία που διαμεσολαβεί δεν δημιουργούν όρους συμμετοχής σε άμεσες διαπροσωπικές κοινωνικές σχέσεις. Αντιθέτως, μεταθέτουν τη συμμετοχή σε νοηματικές και πολιτισμικές κοινότητες πέραν του άμεσου *habitus* των ανθρώπων, στην εικονική υπερπραγματικότητα των ηλεκτρονικών μέσων, τηλεόρασης και διαδικτύων. Για τούτο δεν αίρει, πιστεύουμε, αλλά επιτείνει την «εξουσία» που ασκείται από τα πολιτικά και άλλα κέντρα που έχουν υπό τον έλεγχό τους τα μέσα αυτά³.

Όμως, η μεταμοντέρνα προβληματική εντοπίζει τη σημασία και εξυμνεί το ιδιαίτερο, το διαφορετικό, το πολιτισμικά διάφορο, για να τονίσει τους ποικίλους τρόπους με τους οποίους τα ανθρώπινα άτομα βρίσκονται σήμερα σε συνεχώς μετατοπιζόμενα και μεταβαλλόμενα «σταυροδρόμια διακίνησης πληροφορίας και γνώσης» (Lyotard, 1988, σ. 56). Υποστηρίζει, λοιπόν, ότι στις σημερινές συνθήκες αναδύεται ο μεταμοντέρνος άνθρωπος. Ο μεταμοντέρνος άνθρωπος ως «αποκεντρωμένος εαυτός» (Fatherstone, 1988, σσ. 209-210) ή ως «αποκεντρωμένο υποκείμενο» (Poster, 1994, σσ. 178, 183). Το τελευταίο αυτό αντιπαρατίθεται προς το αυτοαναφορικό, το αυτόνομο, ορθολογικό και εξουσιαστικό υποκείμενο του διαφωτισμού και των κυρίαρχων κοσμοθεωρητικών και ιδεολογικοπολιτικών ρευμάτων της νεότερης εποχής, της σύγχρονης κοινωνίας. Στη θέση του ορθολογικού υποκειμένου η μεταμοντέρνα προβληματική προβάλλει την ιδέα της υποκειμενικότητας που διαμορφώνεται ως μια αποσπασματική και μεταβαλλόμενη ταυτότητα και παράγεται κατά τη διαπλοκή των πολλαπλών και ασυνεχών κοινωνικών πλαισίων και καταστάσεων εντός των οποίων βρίσκεται το κοινωνικό άτομο (Poster, 1990, σσ. 6-16). Δι' αυτού του τρόπου και εντός αυτών των συνθηκών, θεωρείται ότι ο μεταμοντέρνος άνθρωπος απελευθερώνεται από τους περιορισμούς και τους καταναγκασμούς της εργαλειώδους ορθολογικότητας κι από τον αυταρχισμό που ενσωματώνουν οι θεσμοί της μοντέρνας κοινωνίας⁴. Ο μεταμοντέρνος άνθρωπος ευδοκίμει σε συνθήκες ανάμιξης αντιφατικών κωδίκων επικοινωνίας, πολυπλουραλιστικής συμπλοκής νοηματικών και αισθητικών μορφών. Αλλά, η αδιάκοπη, αδιαλείπτως ελευθεριάζουσα και νεωτερίζουσα αναζήτηση αισθητικοποιημένου νοήματος, η οποία αποτελεί τον πυρήνα της μεταμοντέρνας πρακτικής, δεν μπορεί να υπάρξει και να ανθίξει παρά σε συνθήκες απεριόριστης ανοχής και άνευ όρων ατομικής ελευθερίας (Seidman, 1994, σσ. 9-21).

Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να πούμε ότι οι απόψεις που εξετάσαμε θέτουν στο επίκεντρο της προσοχής τους την τεχνολογία της πληροφορίας και της επικοινωνίας και επ' αυτής οικοδομούν τις εκτιμήσεις τους για το χαρακτήρα και τις προοπτικές της σύγχρονης κοινωνίας. Όπως όμως είδαμε στην ανάλυση που προηγήθηκε, η πληροφορική τεχνολογία υπηρετεί τον έλεγχο και τη διαχείριση της παγκόσμιας οικονομίας από το πολυεθνικό κεφάλαιο. Υπηρετεί την αναπαραγωγή του κεφαλαίου σε όλα τα σημεία του πλανήτη. Υπερβαίνει και καταργεί για τούτο όχι μόνο τα κρατικά και τα εθνικά, αλλά όλα τα σύνορα: τοπικά, πολιτισμικά, κοινωνικά. Καθιστά το κεφάλαιο εύελικτο, ικανό να αναπροσαρμόζει και να εντάσσει στη λογική του τις κατά τόπο και περίσταση κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες, εντός των οποίων ανά τον κόσμο επιλέγει να δράσει (Harvey, 1995, σσ. 294-295). Κινούμεθα, άραγε, προς έναν καπιταλιστικό ολοκληρωτισμό, ο οποίος θα ισοπεδώσει ό,τι έχει απομείνει από τους πολιτισμούς και τους τρόπους κοινωνικής ζωής και αισθητικής έκφρασης που δεν έχει ακόμα αφομοιώσει: Πολλοί πιστεύουν ότι «η κοινωνία της πληροφορίας τον 21ο αιώνα θα είναι μια πολύ πιο ομοιόμορφη και ομοιογενής κατάσταση» (Melody, 1994, σ. 260), ενώ από ουδενός της προσοχής διαφεύγει ότι κυρίαρχη κοινωνικοοικονομική πολιτική σε όλο τον κόσμο είναι αυτή του εκσυγχρονισμού. Της προσαρμογής, δηλαδή, για μια ακόμα φορά, των επιμέρους κοινωνιών ανά τον πλανήτη στις αναγκαιότητες της παγκόσμιας δράσης του κεφαλαίου, στην ανάγκη της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Βρισκόμαστε, λοιπόν, ενώπιον μιας νέας κοινωνικής βαρβαρότητας, που απειλεί πλέον όχι μόνο τον τέως Τρίτο Κόσμο αλλά αυτή τούτη τη δυτική κοινωνία:

Όμως, όσο αφελές είναι, πιστεύουμε, να υποστηρίζει κανείς ότι μπορεί η πληροφορική τεχνολογία από μόνη της να οδηγήσει στη χειραφέτηση του ανθρώπου, την απελευθέρωση της ανθρωπότητας από το μόχθο, την ανάγκη και την επιβολή, άλλο τόσο αδόκιμο είναι, νομίζουμε, να την αρνείται ως καθαυτό τρόπο χειραγώγησης, κυριαρχίας και υποτέλειας, αγνοώντας το νοηματικό εύρος που μπορεί να διαχειρίζεται και τον πολιτισμικό πλουραλισμό που μπορεί να υπηρέτησει.

Ανεξαρκήτως, πάντως, από το αν συμφωνεί ή διαφωνεί κανείς με το σύνολο ή με επιμέρους σημεία των αντιλήψεων αυτών, οφείλει να παρατηρήσει ότι, παρά τις διαφορές και τις αντιθέσεις τους, οι διαπιστώσεις και τα επιχειρήματά τους διαπλέκονται με αποφάνσεις που καταφάσκουν με λιγότερο ή περισσότερο τελεσίδικο τρόπο τις αξίες της ελευθερίας επιλογής, της αυτονομίας, της δημοκρατικής ανοχής, της κοινωνικοπολιτικής ελευθερίας και της κοινωνικής δικαιοσύνης, που αποτελούν, όπως είναι γνωστό, τα κομβικά σημεία αυτού που επικράτησε να ονομάζεται νεωτερικότητα, της κατάστασης της νεότερης και σύγχρονης κοινωνίας. Ακόμα και η ιδιαίτερη εκείνη τάση του μεταμοντέρνου ιδιώματος που επιμένει στην αδιαφορία για γενικές δεσμευτικές ρυθμίσεις και εξαίρει την ατομική ιδιοτυπία και τον ακραίο ατομισμό είναι υποχρεωμένη να προϋποθέσει ως συνθήκη ύπαρξης της αυτές τούτες τις αξίες και τις ρυθμίσεις που θεωρεί έκπτωτες ή παρωχημένες (πρβλ. Habermas, 1993, σσ. 380-383). Εντέλει, στις μέριμνες όλων, θα λέγαμε, περιλαμβάνεται η διασφάλιση συνθηκών και ρυθμίσεων που επιτρέπουν και θα επιτρέπουν και στο μέλλον την ελευθερία της επιλογής και την κοινωνική αλληλεγγύη, άλλως τη διεύρυνση του δημοκρατικού τρόπου κοινωνικής συνύπαρξης των ανθρώπων. Δεν είναι τυχαίο ότι τις τελευταίες δεκαετίες η συζήτηση στα πλαίσια της πολιτικής θεωρίας εξετάζει τα «όρια» και τις αδυναμίες των «ευρωκεντρικών» εκδοχών της δημοκρατίας. Ούτε, επίσης, είναι τυχαία η προσπάθεια θεωρητικής, φιλοσοφικής υποστήριξης της δημοκρατίας, όπως και αναζήτησης νέων μορφών δημοκρατικής συνύπαρξης σε όλους τους τομείς και τις σφαίρες της κοινωνικής ζωής και από όλες τις πλευρές του θεωρητικού και ιδεολογικού φάσματος (Saward, 1994).

Αλλά, για να επανέλθουμε στο ζήτημα που μας απασχολεί εδώ, όχημα των δημοκρατικών αξιών, όπως είναι φανερό, ελπίζουμε, από όσα έχουμε έως εδώ εκθέσει, φέρεται με τον ένα ή τον άλλο τρόπο η τεχνολογία της πληροφορίας. Οι έννοιες της παγκοσμιότητας, της αποκέντρωσης, πολλώ μάλλον της πληροφορίας και της επικοινωνίας είναι επαρκώς αφηρημένες, ώστε είναι επιδεκτικές των νοηματικών και αξιακών περιεχομένων που τους αποδίδονται. Διατυπώνουν δι' αυτού του τρόπου θεωρητικές αποφάνσεις και προτάσεις όχι ως αξιολογικά ουδέτερες έννοιες, αλλά ως αξίες-ιδέες, για να θυμηθούμε τον Μαξ Βέμπερ, ως έννοιες με αξιολογικά περιεχόμενα, έννοιες που περιλαμβάνουν τα νοήματα με τα οποία τις εμπλουτίζει η κοινωνική ζωή (Weber, 1988, σσ. 194-214, 1991, σσ. 106-128).

Νομίζω ότι δεν θα ήταν αβάσιμο εάν λέγαμε ότι βρισκόμαστε στο δρόμο προς μια νέα *γνωστική* και *συγχρόνως αξιακή σύνθεση*. Ότι ανιχνεύουμε ή ότι οφείλουμε να ανιχνεύσουμε ένα νέο αξιογνωστικό προσανατολισμό, που θα αφήνει πίσω του τόσο τον άκρατο συγχρητισμό της μεταμοντέρνας ομιλίας, όσο και την αναληγσία του εκσυγχρονιστικού λόγου⁵. Τόσο η πρώτη όσο και ο δεύτερος θα μπορούσε να θεωρήσει κανείς ότι αποτελούν συμπτώματα της αμηχανίας μας να αρθρώσουμε νόημα συλλογικής και ατομικής δράσης. Όλες, όμως, οι απόπειρες να περιγραφεί και να κατανοηθεί ο σύγχρονος πλανητικός κόσμος της πληροφορικής

—κόσμος της τεχνολογικής, απρόσωπης, νοηματικά αποφιλωμένης ροής πληροφορίας, εντούτοις κόσμος της κατάφασης της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας και της ιστορικής ταυτότητας· κόσμος της αναζήτησης εναλλακτικής ταυτότητας— φέρουν άλλοτε ρητή και άλλοτε υπόρρητη την αναζήτηση αυτού του αξιολογιστικού προσανατολισμού⁶, ο οποίος καθημερινοποιημένος και συνθετικός όλων των πλευρών της ζωής, όπως θα ήθελε ο Μαξ Βέμπερ, θα επενδύει με νόημα την καθημερινή ζωή των ανθρώπων, θα «καθιστά σαφές και συνεκτικό το νόημα της καθημερινής λεπτομέρειας», όπως θα έλεγε ο John Dewey (στο Rorty, 1985, σ. 174), θα συνέχει το «βιούμενο κόσμο» και θα καθιστά τελεσφόρα την προσπάθεια απόκρουσης των εισβολών και παραβιάσεων της αυτοδιάθεσης και αυτοδιαχείρισής του, όπως θα ήθελε και ο Habermas.

Μια τέτοια αξιολογιστική ενότητα, μια τέτοια ανασυγκρότηση του λόγου, ένα νόημα του εν ζην υπό τις παρούσες συνθήκες δεν μπορεί παρά να περιλαμβάνει τις ιδέες της δημοκρατίας που καταργεί όποια κριτήρια αποκλεισμού. Συνεπώς, τις ιδέες της αυτονομίας, της αυτοδιάθεσης και της ελευθερίας επιλογής ατόμων, ομάδων και κοινωνιών, όπως βεβαίως και αυτή της κοινωνικής δικαιοσύνης. Ιδέες, που σε όλες τις ιστορικές περιστάσεις και συνθήκες εντός των οποίων οι άνθρωποι αποπειράθηκαν να ανιχνεύσουν και να πραγματοποιήσουν το περιεχόμενό τους, συνεκδέχεται η μία την άλλη. Και τούτο γιατί, από τη μια μεριά οι ιδέες αυτές καταφάσκουν την κοινωνική, ιστορική και πολιτισμική διαφορά και ιδιαιτερότητα. Την καθιστούν δικαίωμα, ενώ συγχρόνως την αίρουν, χωρίς βεβαίως να την καταργούν, την αίρουν σε διάλογο και επικοινωνία, σε «επικοινωνιακό λόγο», όπως θα έλεγε ο Habermas, σε λόγο συνεκτικό και συμφιλωτικό, όπως θα ήθελε ο Hegel, λόγο δεσμευτικό των μερών που συνδέει σε ενότητα, σε κοινότητα λόγου και πολιτισμού, σε κοινωνία ανθρώπων. Από την άλλη μεριά, οι ίδιες αυτές ιδέες, επειδή ακριβώς συλλαμβάνουν την ανθρώπινη κοινωνική ιδιαιτερότητα ως καθολικότητα, τον άνθρωπο ως κοινωνικο-ιστορικό και για τούτο καθολικό ον (Marx, 1975), είναι που θέτουν ως περιεχόμενά του το λόγο εν κοινωνία και τον καθιστούν «σφραγισμένη», «μεσότητα» και για τούτο «αρετή», όπως θα ήθελε ο Αριστοτέλης.

Παραφράζοντας τον Rorty, θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι αξίες αυτές αυτοεπιβεβαιώνονται, «επιβάλλουν εαυτές χωρίς να χρειάζεται να θεμελιωθούν οπουδήποτε αλλού»⁷, οπουδήποτε αλλού πέραν της παρουσίας, της αυτοεπιβαλλόμενης παρουσίας και λειτουργίας τους στη συνείδηση της σύγχρονης κοινωνίας. Παρουσίας που, αν δεν είναι διηλεκτική, είναι πάντως θετικά ή αρνητικά διαχρονική εντός των ορίων της νεωτερικότητας, εντός της συνείδησης της οποίας λειτουργούν, εντέλει, ως αυτονόητα, ως αυτονόητες ιδέες, αυτονόητες αφετηρίες του λόγου και της δράσης. Αυτό δεν σημαίνει τίποτα περισσότερο και τίποτα λιγότερο από το ότι είναι στο χέρι μας να τις πραγματοποιήσουμε. Άλλωστε, «ο άνθρωπος θέτει... μόνον εκείνα τα προτάγματα που μπορεί να πραγματοποιήσει» (Marx, 1977, σ. 219)⁸. Εξακολουθούμε να ζούμε, βρισκόμαστε πάντοτε όχι στο τέλος, αλλά εντός της ιστορίας.

Βιβλιογραφικές αναφορές

— Amin A. & Dietrich (eds.), 1991, *Towards a New Europe*, Aldershot, Edward Elgar.

— Ang I., 1994, «In the Realm of Uncertainty: The Global Village and Capitalist Postmodernity», D. Crowley & D. Mitchell (eds.), 1994, pp. 193-213.

- Αντωνοπούλου Σ.Ν., 1997, *Σύγχρονος καπιταλισμός και διεθνής καταμερισμός της εργασίας*, Αθήνα, Παπαζήσης, υπό έκδοση.
- Barry Jones R.J., 1997, «Globalisation versus Community», *New Political Economy*, Vol. 2, No 1.
- Βέλτσος Γ., 1985, *Για την Επικοινωνία*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Βέλτσος Γ., 1988, *Η μη-κοινωνιολογία - Αναλυτική του μεταμοντερνισμού*, Β΄ έκδοση, Αθήνα, Νεφέλη.
- Βέλτσος Γ., (επιμ.), 1990, *Η Διαμάχη, Κείμενα για τη Νεωτερικότητα*, Εισαγωγή Γ. Βέλτσος, Αθήνα, Πλέθρον.
- Bernstein R.J., (ed.), 1985, *Habermas and Modernity*, Oxford, Polity Press-Blackwell.
- Blueston B. & Harrison B., 1982, *The Deindustrialisation of America: Plant Closing, Community Abandonment and the Dismantling of Basic Industry*, New York, Basic Books.
- Crowley D. & Mitchell D., (eds.), 1994, *Communication Theory Today*, Oxford-Cambridge, Polity Press.
- Coriat B. & Petit P., 1991, «Deindustrialisation and Tertiarization: Towards a New Economic Regime?», Amin A. & Dietrich M., 1991.
- Douglas I., 1997, «Globalisation and the End of the State?», *New Political Economy*, Vol. 2, No 1.
- Dertouzos M., 1992, «Communications, Computers and Networks», *Scientific American*, September 1991.
- Diskin J. & Koechilin T., 1994, «Liberal Political Economy and Global Capitalism», *Review of Radical Political Economics*, Vol. 26, No 3.
- Featherstone M., 1988, «In Pursuit of the Postmodern: An Introduction», *Theory Culture & Society*, Vol. 5, 2-3, pp. 195-215.
- Friedman J., 1988, Cultural Logics of the Global System: A Sketch», *Theory Culture & Society*, Vol. 5, 2-3, pp. 446-460.
- Flobel F., et al., 1980, *The New International Division of Labour*, Cambridge, Cambridge Univ. Press.
- Habermas J., 1993 (1985), *Ο Φιλοσοφικός Λόγος της Νεωτερικότητας*, Δώδεκα παραδόσεις, Μετφρ. Λ. Αναγνώστου-Α. Καραστάθη, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Habermas J., 1994, *Αγώνες αναγνώρισης στο δημοκρατικό κράτος δικαίου*, Προλεγόμενα Μ. Σταθόπουλος, Μετφρ.-Επιμ. Θ. Γεωργίου, Αθήνα, Λιβάνης.
- Harvey D., 1995 (1990), *The Condition of Postmodernity*, Oxford, Blackwell.
- Hirst P. & Thompson Gr., 1996, *Globalisation in Question*, London, Polity Press.
- Kumar K., 1995, *From Post-industrial to Post-Modern Society, New Theories of the Contemporary World*, London, Blackwell.
- Lee R.M., «The Limits and Renewal of Modernity: Reflections on World Development and Asian Cultural Values», *International Sociology*, Vol. 12, 3, 1977.
- Lyotard J.-F., 1988 (1979), *Η Μεταμοντέρνα Κατάσταση*, Μετφρ. Κ. Παπαγιώργης, Προλεγόμενα Θ. Γεωργίου, Αθήνα, εκδ. Γνώση.
- Marx K., 1975, *Economic and Philosophic Manuscripts of 1844*, Collected Works, Vol. 3, London, Lawrence & Wishart.
- Marx K., 1977 (1970), *A Contribution to the Critique of Political Economy*, Μετφρ. S.W. Ryazanskaya, επιμ. M. Dobb, Moscow, Progress Publishers.
- Μαξ Κ., 1978, *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, Μετφρ. Φ. Φωτίου, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Melody W., 1994, «Electronic Networks and Changing Knowledge», D. Crowley & D. Mitchell, (eds.), 1994, pp. 254-273.
- Mittelman H., 1995, «Rethinking the International Division of Labour in the Context of Globalisation», *Third World Quarterly*, Vol. 16.
- Morris-Suzuki T., 1984, «Robots and Capitalism», *New Left Review*, No 147.
- Murray F., 1983, «The Decentralisation of Production, The Decline of the Mass-Collective Worker?», *Capital & Class*, No 19.
- O'Brien R., 1992, *Global Financial Integration: The End of Geography*, London, Pinter.
- OECD, 1993, *Quarterly National Accounts*.
- Piore M.J. & Sabel C.F., 1984, *The Second Industrial Divide - Possibilities for Prosperity*, New York, Basic Books.
- Poster M., 1990, *The Mode of Information, Poststructuralism and Social Context*, Cambridge, Polity Press.
- Poster M., 1994, «The Mode of Information and Postmodernity», D. Crowley & D. Mitchell, (eds.), 1994, pp. 173-192.
- Ramtin R., 1991, *Capitalism and Automation, Revolution in Technology and Capitalist Breakdown*, London, Pluto Press.

- Rotry R., 1991, *Objectivity, Relativism and Truth*, Cambridge, Cambridge Univ. Press.
- Rorty R., 1989, *Contingency, irony and solidarity*, Cambridge, New York, Cambridge University Press.
- Rorty R., 1985, «Habermas and Lyotard on Postmodernity», Bernstein, R.J., (ed.), 1985, pp. 161-175.
- Saward M., «Postmodernists, pragmatists and the justification of democracy», *Economy & Society*, Vol. 23, pp. 201-216.
- Seidman S., 1994, «Introduction», Seidman S., (ed.), 1994, pp. 1-23.
- Seidman S., (ed.), 1994, *The Postmodern Turn, New Perspectives on Social Theory*, Cambridge, Cambridge Univ. Press.
- Σεραφετινίδου Μ., 1991, *Κοινωνιολογία των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας - Ο ρόλος των μέσων στην αναπαραγωγή του σύγχρονου καπιταλισμού*, Β' έκδοση, Αθήνα, Gutenberg.
- Weber M., 1988 (1905), «Die "Objektivität" sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis», M. Weber, 1988, pp. 146-214.
- Weber M., 1991, «Η "αντικειμενικότητα" της κοινωνικοεπιστημονικής και κοινωνικοπολιτικής γνώσης», μτφρ. Μ.Γ. Κυπραίος, M. Weber, 1991, σσ. 59-131.
- Weber M., 1988, *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Hrsg. J. Winckelmann, Tübingen, J.C.B. Mohr.
- Weber M., 1991, *Η Μεθοδολογία των Κοινωνικών Επιστημών*, Πρόλογος — Εισαγωγή — Μετάφραση Μ.Γ. Κυπραίος, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση.
- Wilde L., «Class analysis and the politics of new social movements», *Capital & Class*, 42, 1990.
- Ψυχοπαίδης Κ., 1996, «Προς μια θεωρία της νεωτερικότητας», Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *Μοντερνισμός: Η ώρα της αποτίμησης*, Αθήνα.

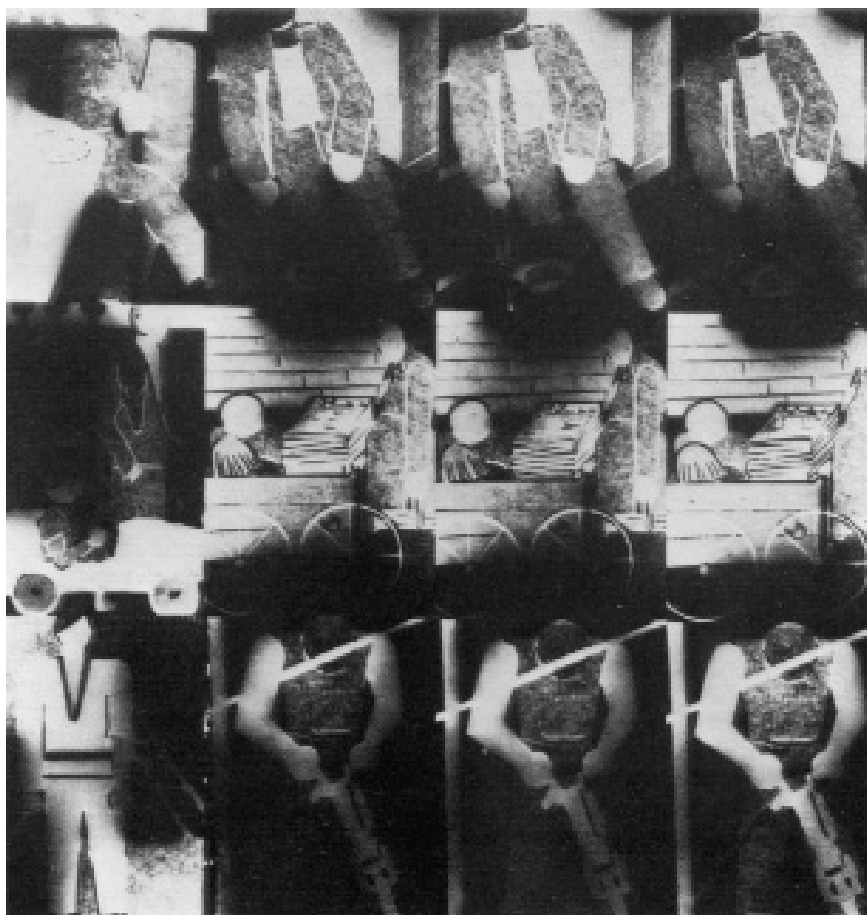
Σημειώσεις

1. Δεν είναι τυχαίο ότι η λεγόμενη παγκοσμιοποίηση έχει γίνει του συρμού σε όλο το φάσμα του δημόσιου λόγου. Όχι μόνον οικονομολόγοι και κοινωνιολόγοι που προσπαθούν να καταγράψουν και να ερμηνεύσουν τις εξελίξεις, αλλά δημοσιογράφοι, πολιτικοί και ήδη το ευρύ κοινό χρησιμοποιούν τον όρο με την ευκολία αυτονομήτου. Για την έννοια της παγκοσμιοποίησης, βλ. B. Jones, 1977, Diskin & Koechlin, 1994. Για τις ασάφειες, τη ρευστότητα περιεχομένου και τις ισοπεδωτικές χρήσεις της, βλ. Hirst & Thompson, 1996.
2. Πολλοί θεωρούν ότι η τεχνολογία της πληροφορίας λειτούργησε ως μείζων διαβρωτικός παράγων. Αλλά δεν είναι εδώ αυτό το θέμα μας.
3. Η εξέταση των σχέσεων και των τρόπων εξουσίας που διεκπεραιώνουν ή αναπαράγουν τα Μ.Μ.Ε. υπερβαίνει τα όρια της παρούσης εργασίας. Βλ. σχετικά, Σεραφετινίδου Μ., 1991, *Κοινωνιολογία των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας - Ο ρόλος των μέσων στην αναπαραγωγή του σύγχρονου καπιταλισμού*, Β' έκδοση, Αθήνα, Gutenberg. Βλ. και Γ. Βέλτσος, 1985, «Επικοινωνική αφασία ή επικοινωνιακή αφασική», στο Γ. Βέλτσος, 1985, *Για την Επικοινωνία*, Αθήνα, Καστανιώτης, σσ. 23-30.
4. Τη συνθήκη αυτή και το αναλογούν βίωμα καταγράφει ως τον πυρήνα της μεταμοντέρνας κοινωνιολογίας, της «μη-κοινωνιολογίας», ο Γ. Βέλτσος: «... [η] σημερινή συνθήκη και η αλήθειά της: ...αυτό που σήμερα υπάρχει δεν αναπαριστάται... δεν συντίθεται, γιατί είναι ασύμμετρο και αποσπασματικό. Και είναι ασύμμετρο και αποσπασματικό, γιατί είναι άσκοπο. Και είναι άσκοπο, γιατί είναι αντιεξουσιαστικό. Και είναι αντιεξουσιαστικό, γιατί προοιδιαίνει στις απειράριθμες υποκειμενικότητες και στις ανεξάντλητες προτιμήσεις, στις πολυσθένειες και τους κατακεραματισμούς. Και γι' αυτό, το κυρίαρχο συναίσθημα του μετα-μοντερνισμού...—... είναι... η αμφιβολία και η διανόηση μας σχέση με τα πράγματα, την κοινωνία και την πολιτική. Ακόμη περισσότερο: με τον εαυτό μας» (Βέλτσος, 1988, σ. 189).
5. «Την ανάγκη ανάδυσης μιας νέας υπειθυνότητας σε παλανητική κλίμακα» και το συναφές αίτημα «να ξαναπαθεθεί σήμερα το πρόβλημα των αξιών ως πολιτικό πρόβλημα δεσμευτικών αξιών για το σύγχρονο κόσμο» επισημαίνει ο Κ. Ψυχοπαίδης. Βλ. Κ. Ψυχοπαίδης, «Προς μια θεωρία της νεωτερικότητας», στο Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *Μοντερνισμός: Η ώρα της αποτίμησης*, Αθήνα 1996, σελ. 24. Πρβλ. και σσ. 22-26.
6. Πολλοί πιστεύουν ότι μια τέτοια «ανανέωση της νεωτερικότητας» θα μπορούσε να προέλθει από τις ήδη

διαμορφωμένες πολιτισμικές ενότητες της δυτικής εργαλειακής ορθολογικότητας με παραδοσιακές αξίες και τρόπους κοινωνικής οργάνωσης και αλληλεγγύης προερχόμενους από τους πολιτισμούς της Ανατολικής Ασίας. Βλ. L.M. Lee, «The Limits and Renewal of Modernity: Reflections on World Development and Asian Cultural Values», στο *International Sociology*, Vol. 12, 3, 1977, pp. 259-274.

7. Παρεμβαίνοντας στη διαμάχη Lyotard και Habermas για τη σημασία και το ρόλο της μεταθεωρητικής θεμελίωσης των πολιτικών προταγμάτων της μοντέρνας κοινωνίας, ο R. Rorty γράφει: «... όσοι επιθυμούν όμορφες κοινωνικές αρμονίες, επιθυμούν μια μεταμοντέρνα μορφή κοινωνικής ζωής, όπου η κοινωνία ως σύνολο επιβεβαιώνει εαυτήν (asserts itself), χωρίς να ασχολείται να θεμελιώσει εαυτήν (ground itself)» (Rorty, 1985, ιδίως σσ. 172-175), η μετάφραση δική μας). Στην ελληνική μετάφραση του κειμένου του Rorty, η πρόταση αυτή αποδίδεται ως εξής: «... εκείνοι που επιδιώκουν ωραίες κοινωνικές αρμονίες στοχεύουν σε μια μεταμοντέρνα κοινωνική ζωή, όπου η κοινωνία επιβεβαιώνεται συνολικά χωρίς ν' αναγκάζεται να αυτο-θεμελιωθεί» (μετφρ. Γ. Σκαρπέλος, στο Γ. Βέλτσος, επιμ., 1990, σ. 116). Βλ. επίσης, Rorty, 1991, σσ. 13 κ.εξ.

8. Η φράση μπορεί να αποδοθεί και ως: «Η ανθρωπότητα θέτει τα προβλήματα που μπορεί να επιλύσει» ή, όπως έχει αποδοθεί στο Κ. Μαρξ, 1978, σ. 24: «Η ανθρωπότητα βάζει πάντοτε μόνον τα προβλήματα που μπορεί να λύσει».

Πλούσιοι και φτωχοί, Alice Lex-Nerlinger, 1931